

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΑΤΡΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

ΑΡΕΘΑΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ

ΤΟΜΟΣ V
ΠΑΤΡΑ 2016

ΟΙ ΑΠΟΨΕΙΣ ΤΩΝ ΔΙΕΥΘΥΝΤΩΝ ΤΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ
ΤΗΣ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ
ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΤΡΟΠΟΥΣ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗΣ
ΤΗΣ ΣΧΟΛΙΚΗΣ ΒΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΕΚΦΟΒΙΣΜΟΥ

Δημήτρης Βεργίδης – Ευαγγελία Μουσιδού
Πανεπιστήμιο Πατρών

Περίληψη

Η βίαιη συμπεριφορά χρήζει ερμηνείας, κατανόησης και αντιμετώπισης στο πλαίσιο του κοινωνικού περιβάλλοντος μέσα στο οποίο εκδηλώνεται. Ειδικότερα, η σχολική βία είναι ένα φαινόμενο τα αίτια του οποίου συνήθως αποδίδονται στην οικογενειακή κατάσταση των μαθητών/τριών, καθώς και σε κοινωνικο-οικονομικούς και πολιτισμικούς παράγοντες, ωστόσο η υπάρχουσα κατάσταση στη σχολική μονάδα επηρεάζει τη συχνότητα και τον βαθμό της έντασης των περιστατικών.

Η ηγεσία της σχολικής μονάδας έχει ζωτικό ρόλο στην πρόληψη και αντιμετώπιση του φαινομένου αφού η δημοκρατική και η συμμετοχική διοίκηση του σχολείου αποτελούν ισχυρούς παράγοντες περιορισμού της σχολικής βίας. Ο διευθυντής ως θεσμικός ηγέτης αποτελεί πρόσωπο – κλειδί για την ομαλή λειτουργία του σχολείου, συνεπώς οι απόψεις του για τους τρόπους διαχείρισης του φαινομένου της σχολικής βίας έχουν βαρύνουσα σημασία.

Στο άρθρο εξετάζονται οι απόψεις των διευθυντών και προϊσταμένων των σχολείων της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης της περιφέρειας Δυτικής Ελλάδας σχετικά με τους τρόπους τους οποίους θεωρούν αποτελεσματικούς για την αντιμετώπιση της σχολικής βίας και του εκφοβισμού από την ίδια τη σχολική μονάδα.

Συμπεραίνεται ότι, παρόλο που η πλειονότητα των διευθυντών/προϊσταμένων συμφωνούν στη διαχείριση του φαινομένου της σχολικής βίας με δημοκρατικές διαδικασίες και διάλογο ανάμεσα στα μέλη της σχολικής κοινότητας, και μάλιστα χωρίς την παρέμβαση ειδικών ή στελεχών εκπαίδευσης, ωστόσο ένα μέρος τους δηλώνει άγνοια συγκεκριμένων τρόπων αντιμετώπισης του φαινομένου.

Λέξεις κλειδιά: Σχολική βία, σχολικός εκφοβισμός, διευθυντής σχολείου.

Εισαγωγή

Ήδη από το 1994 επισημάνθηκε και στη χώρα μας ότι «στο χώρο του σχολείου, η εμφάνιση των φαινομένων βίας είναι όλο και πιο συχνή, απασχολεί όλο και περισσότερο τους εκπαιδευτικούς, τους μαθητές και τους ειδικούς» (Σύγχρονη Εκπαίδευση, 1994). Προφητικά υπογραμμίζεται ότι η βία των μαθητών «αρχίζει μάλιστα να εκδηλώνεται και απροκάλυπτα και σε κάποιες περιπτώσεις αγγίζει την τυφλή βία» (ό.π.).

Ωστόσο, χρειάστηκε να περάσουν αρκετά χρόνια, να συμβούν και να προβληθούν από τα Μ.Μ.Ε. σοβαρά περιστατικά σχολικής βίας και σχολικού εκφοβισμού (στο εξής για λόγους συντομίας: σχολική βία) με ένα από τα τελευταία το πρόσφατο τραγικό γεγονός στη Γαλακτοκομική Σχολή Ιωαννίνων.

Ένα σημαντικό βήμα για τη μελέτη της σχολικής βίας στην Ελλάδα ήταν η ίδρυση το 2006 από την Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου της Ειδικής Επιτροπής Μελέτης Ομαδικής Ενδοσχολικής Βίας (ΕΕΜΟΕΒ), που συνεργάστηκε με την ΟΛΜΕ και τη ΔΟΕ για τη συλλογή σχετικών δεδομένων (Γιωτοπούλου – Μαραγκοπούλου, 2010).

Τελικά το 2012 ιδρύθηκε από το Υπουργείο Παιδείας (Υ.ΠΑΙ.Θ.Π.Α.) Παρατηρητήριο Πρόληψης της Σχολικής Βίας και του Εκφοβισμού.

Το φαινόμενο της σχολικής βίας τα τελευταία είκοσι χρόνια απασχόλησε λοιπόν στη χώρα μας κατ' αρχάς τους ίδιους τους εκπαιδευτικούς, στη συνέχεια κοινωνικούς και επιστημονικούς φορείς και μόλις τα τελευταία χρόνια τις εκπαιδευτικές αρχές.

Στην πρώτη ενότητα της εργασίας θα αναφερθούμε στο εύρος του προβλήματος της σχολικής βίας, ενώ στη δεύτερη ενότητα θα οριοθετήσουμε τη σχολική βία και θα αναφερθούμε στους αιτιολογικούς παράγοντες που συνδέονται με το φαινόμενο αυτό. Η τρίτη ενότητα αναφέρεται στον ρόλο του διευθυντή του σχολείου στην αντιμετώπιση της σχολικής βίας. Στην τέταρτη ενότητα περιγράφεται η μεθοδολογία της έρευνας και, στη συνέχεια, στην πέμπτη ενότητα, αναλύονται τα ερευνητικά δεδομένα μας. Στην τελευταία ενότητα παραθέτουμε τα συμπεράσματα της εργασίας μας.

1. Το πρόβλημα της σχολικής βίας

Το πρόβλημα της σχολικής βίας επιχειρείται να αντιμετωπισθεί στο πλαίσιο του σχολικού θεσμού. Ωστόσο, απαιτείται να έχουμε επίγνωση του εύρους του προβλήματος αυτού και των πολλαπλών επιπέδων στα οποία μπορεί να μελετηθεί. Πιο συγκεκριμένα, μπορούμε να εξετάσουμε τη σχολική βία ως:

α. Πρόβλημα του εκπαιδευτικού συστήματος

Το εκπαιδευτικό σύστημα είναι βασικός θεσμός κοινωνικοποίησης των νέων, φαίνεται όμως ότι στο πλαίσιο του, σύμφωνα με τον Γουίλις, παράγεται ένα είδος αντισχολικής κουλτούρας (Giddens, 2002, σελ. 551-2), που υποθάλπει τη σχολική βία.

Οι δομικές εντάσεις τις οποίες προκαλεί η αποτυχία στη χρήση θεσμοποιημένων μέσων για την επίτευξη του πολιτισμικού στόχου της σχολικής επιτυχίας, δημιουργεί ρόλους μαθητών οι οποίοι εκφράζουν βίαια μια ευρύτερη δυσαρέσκεια και τη δυσλειτουργία του εκπαιδευτικού συστήματος.

β. Πρόβλημα της σχολικής μονάδας

Εφόσον δεχθούμε ότι το σχολείο λειτουργεί σε κατάσταση «εύθραυστης εκχειρίδας» (Μαυρογιώργος, 1995) και ασκεί βία με διάφορους τρόπους στους μαθητές/τριες (Γλαρέντζου κ.ά., 2010), είναι σαφές ότι χρειάζεται να εξετάσουμε περισσότερο τα δομικά χαρακτηριστικά του σχολείου και ειδικότερα της σχολικής μονάδας, παρά τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας των εμπλεκόμενων σε συμβάντα σχολικής βίας (βλ. και Γκότοβος, 1996, σελ. 14).

γ. Πρόβλημα των μαθητών

Όπως επισημαίνεται από τον Ira Shor (Freire & Shor, 2011, σελ. 185), η «κουλτούρα της σιωπής» ωθεί ορισμένους μαθητές στην παραίτηση από την εκπαιδευτική διεργασία, που μπορεί να είναι παθητική, μπορεί όμως να πάρει τη μορφή μιας υποβόσκουσας οργισμένης σιωπής, η οποία, σε συνδυασμό με άλλους παράγοντες, εκδηλώνεται με πράξεις σχολικής βίας.

δ. Πρόβλημα του οικογενειακού περιβάλλοντος των μαθητών

Ο συνδυασμός της έλλειψης οικογενειακής μέριμνας και της υπο-

βόσκουσας «οργισμένης σιωπής» ορισμένων μαθητών, συχνά δημιουργεί έναν φαύλο κύκλο χαλάρωσης των οικογενειακών δεσμών και σχολικής βίας. Σε πολλές περιπτώσεις η σχολική βία είναι ένα από τα συμπτώματα οικογενειακών προβλημάτων που διαπερνούν τον σχολικό θεσμό.

ε. Πρόβλημα της κοινωνίας

Όπως τα προβλήματα πειθαρχίας στο σχολείο έχουν τις ρίζες τους και έξω από αυτό (Κυρίδης, 1999, σελ. 60), έτσι και η σχολική βία έχει τις ρίζες της και έξω από το σχολείο. Υποστηρίζεται μάλιστα ότι υπάρχει στενή σχέση μεταξύ κοινωνικών ανισοτήτων και σχολικής βίας και ότι η κοινωνιολογία της σχολικής βίας είναι η κοινωνιολογία του κοινωνικού αποκλεισμού (Debarbieux, 2003). Προσθέτουμε ότι διάφορες εργαστηριακές έρευνες και διαχρονικές μελέτες έχουν συνδέσει άμεσα την παρακολούθηση της τηλεόρασης στην εφηβεία με επιθετικές πράξεις (Hughes & Kroehler, 2007, σελ. 174).

Θα πρέπει να επισημάνουμε ότι στη χώρα μας η σοβαρότητα του προβλήματος της σχολικής βίας δεν έχει επισημανθεί ρητά από τις μελέτες για τη διερεύνηση των επιμορφωτικών αναγκών των εκπαιδευτικών που έχουν πραγματοποιηθεί το 2007 και το 2008 με χρηματοδότηση του ΟΕΠΕΚ (Βεργίδης, 2012).

Σε έρευνα του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου που πραγματοποιήθηκε το 2007, το 77% του δείγματος των εκπαιδευτικών δήλωσε ότι πιο σημαντική επιμορφωτική ανάγκη είναι «η διαχείριση της σχολικής πραγματικότητας και της σχολικής τάξης (προβλήματα συμπεριφοράς μαθητών, διαχείριση συγκρούσεων, πολυμορφία μαθητικού πληθυσμού κ.ά.)» (Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, 2008, σελ. 46). Παρ' όλα αυτά, οι συγγραφείς συμπέραναν ότι το βασικό ζητούμενο της επαγγελματικής επιμόρφωσης των εκπαιδευτικών είναι η διδακτική-παιδαγωγική μάθηση των γνωστικών αντικειμένων (ό.π.).

Ωστόσο, το 2010 πραγματοποιήθηκε από το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο μελέτη διερεύνησης των επιμορφωτικών αναγκών, με ερωτηματολόγιο με κλειστές ερωτήσεις. Οι εκπαιδευτικοί του δείγματος στην πλειονότητά τους δήλωσαν ως πρώτη προτίμησή τους την επιμόρφωσή τους στη «διαχείριση προβλημάτων σχολικής τάξης» (Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, 2010).

Φαίνεται ότι είτε οι εκπαιδευτικοί δεν διατυπώνουν ρητά επιμορφωτικά αιτήματα για θέματα σχολικής βίας, δίνοντας έμφαση στα γνωστικά αντικείμενα (βλ. π.χ. Ύφαντή & Καραντζής, 2007), είτε τα ερωτηματολόγια περιλάμβαναν μόνο κλειστές ερωτήσεις που δεν αναφέρονταν στο φαινόμενο της σχολικής βίας. Τελικά, σε ορισμένες μελέτες στις οποίες χρησιμοποιήθηκε και η τεχνική συλλογής δεδομένων με ανοιχτές ερωτήσεις, οι εκπαιδευτικοί της δευτεροβάθμιας επαγγελματικής εκπαίδευσης αναφέρονται σε προβληματικές και παραβατικές συμπεριφορές μαθητών (αναφ. στο Βεργίδης, 2012).

2. Η οριοθέτηση της σχολικής βίας

Η σχολική βία εκδηλώνεται με διάφορες μορφές όπως: η λεκτική, η ψυχολογική, η σωματική και η σεξουαλική (Αρτινοπούλου, 2001, σελ. 13· Σπινέλλη, 2010). Επίσης, η σχολική βία διακρίνεται:

- α. σε άμεση, όταν οι επιθέσεις των δραστών στο θύμα είναι φανερές,
- β. σε έμμεση, όταν πρόκειται για κοινωνική απομόνωση και για ψυχολογική βία, και
- γ. σε cyber bullying ή e-bullying όταν χρησιμοποιείται η σύγχρονη ηλεκτρονική τεχνολογία (Σπινέλλη, 2010).

Προσθέτουμε ότι μορφές σχολικής βίας θεωρούνται επίσης οι βανδαλισμοί στο σχολείο και ο εκβιασμός με σκοπό την απόσπαση χρημάτων ή/και προσωπικών αντικειμένων (Τσιάντης & Ασημόπουλος, 2010). Σημειώνουμε ότι η Αρτινοπούλου υποστηρίζει ότι ο όρος *bullying* αφορά τη βία στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση, αλλά υπάρχει η τάση να χρησιμοποιείται ως συνώνυμος με το *σχολική βία* (2001, σελ. 16-17).

Είναι σημαντικό να επισημάνουμε ότι ο Olweus, ο Νορβηγός ερευνητής που πρώτος ανέδειξε το πρόβλημα της σχολικής βίας, υποστηρίζει ότι η σχολική βία αποτελεί μορφή επιθετικής συμπεριφοράς η οποία είναι διαχρονικά σταθερή (Olweus, 1979, στο Σαλπιστής, 2008). Σε πιο πρόσφατο ορισμό του Olweus διευκρινίζεται ότι η σχολική βία συνίσταται σε αρνητικές πράξεις ενός ή περισσότερων ατόμων σε βάρος του θύματος που διαρκούν χρονικά (Olweus, 1991, στο Σαλπιστής, 2008).

Στη διεθνή βιβλιογραφία επισημαίνονται οι παράγοντες που συνδέονται με τη βία στο σχολείο και στην κοινότητα/γειτονιά (πίνακας 1).

Πίνακας 1

Αιτιολογικοί παράγοντες που συνδέονται με τη βία στο σχολείο και στην κοινότητα

1. Φτώχεια, ανεργία, ανεπαρκείς συνθήκες διαβίωσης και υγειονομικής περίθαλψης
2. Παιδική κακοποίηση, κατάχρηση ουσιών, ενδοοικογενειακή βία
3. Μη αποτελεσματική γονεϊκή συμπεριφορά, τιμωρητικό στυλ πειθαρχίας στο σπίτι, έλλειψη θετικής ενασχόλησης με το σχολείο του παιδιού
4. Προκαταλήψεις, διακρίσεις, ρατσιστικά στερεότυπα
5. Βία στο σπίτι, βία στα Μ.Μ.Ε., αξίες υπέρ της βίας
6. Πρόσβαση σε όπλα
7. Δικαιολόγηση της βίας υπό μέθη
8. Μεταβατικός μαθητικός πληθυσμός
9. Πολυπληθή σχολεία, μεγάλο μέγεθος σχολείου, ταχεία αύξηση εγγραφών
10. Έλλειψη πόρων (χρηματοδότησης, υλικών και προσωπικού)
11. Έλλειψη συνεργασίας μεταξύ διδασκόντων και διοίκησης, σιωπή των εκπαιδευτικών
12. Έλλειψη εναλλακτικής παιδείας, έλλειψη προετοιμασίας για την επαγγελματική σταδιοδρομία
13. Ασυνέπεια στην επιβολή κανόνων
14. Απάθεια για την εκπαίδευση, χαμηλές προσδοκίες
15. Στρες στην οικογένεια
16. Διαπολιτισμικό στρες (διαφορετικοί ρυθμοί ένταξης για τα παιδιά και για τους γονείς μέσα σε μια οικογένεια)

Πηγές: Αμερικανική Ψυχολογική Εταιρεία (1993). Petersen και Straub (1992). Rosen (1993). Soriano, Soriano Jimenez (1994), στο Brock, Sandoval & Lewis, 2001, σ. 311.

Όπως διαπιστώνουμε από τον πίνακα 1, οι παράγοντες που συνδέονται με τη βία στο σχολείο και στην κοινότητα/γειτονιά είναι: κοινωνικοί (1, 4, 5, 6, 7) οικογενειακοί (2, 3, 5, 15, 16) και ενδοσχολικοί (8, 9, 10, 11, 12, 13, 14). Επιπλέον, από τους ενδοσχολικούς παράγοντες οι τέσσερις δεν βρίσκονται στο πεδίο ευθύνης της διεύθυνσης του σχολείου και των εκπαιδευτικών. Όπως είναι ευνόητο, ο μεταβατικός μαθητικός πληθυσμός, ο μεγάλος αριθμός μαθητών, η έλλειψη ανθρώπινων και υλικών πόρων και η έλλειψη εναλλακτικής παιδείας συνδέονται αφενός με τα κοινωνικο-οικονομικά χαρακτηριστικά της κοινότητας/γειτονιάς όπου λειτουργεί το σχολείο (μετακινούμενοι πληθυσμοί, ταχεία αύξηση του τοπικού πληθυσμού και κατά συνέπεια του αριθμού των μαθητών), αφετέρου με τις πολιτικές των εκπαιδευτικών αρχών (το τοπικό σχολικό δίκτυο, έλλειψη υποστηρικτικών υπηρεσιών, ανεπαρκής χρηματοδότηση). Το ίδιο το σχολείο θα μπορούσε να παρέμβει στα εξής ζητήματα:

- την έλλειψη συνεργασίας μεταξύ διδασκόντων και διοίκησης
- τη σιωπή των εκπαιδευτικών για τα φαινόμενα βίας στο σχολείο τους
- την ασυνέπεια στην επιβολή κανόνων
- την απάθεια των μαθητών, ενδεχομένως και των εκπαιδευτικών
- τις χαμηλές προσδοκίες εκπαιδευτικών και μαθητών.

Όπως προκύπτει από τα παραπάνω, η σχολική βία συνδέεται με τα δομικά και τα λειτουργικά χαρακτηριστικά των σχολείων και αποτελεί ένα κοινωνικό φαινόμενο που εκδηλώνεται στο σχολείο, αλλά έχει τις ρίζες του στις τοπικές οικονομικές και πολιτισμικές συνθήκες, καθώς και στην οικογένεια.

3. Ο ρόλος του διευθυντή του σχολείου στην αντιμετώπιση της σχολικής βίας

Στη διεθνή βιβλιογραφία υπογραμμίζεται ο καθοριστικός ρόλος του διευθυντή σχολικής μονάδας και η σημαντική επίδραση των απόψεών του στην ανάπτυξη στρατηγικών πρόληψης της παραβατικότητας (Morrison et al., 2004).

Στην Ελλάδα έχει διαπιστωθεί ερευνητικά ότι «...σημαντικές

διαφορές [όσον αφορά τη σχολική βία] εμφανίζονται και μεταξύ σχολείων που βρίσκονται στο ίδιο Δημοτικό Διαμέρισμα, στον ίδιο δρόμο, ακόμα και σε συστεγαζόμενα. Δίνεται η εντύπωση ότι η βία μπορεί να ελεγχθεί εσωτερικά στο σχολείο με αντιμετώπιση από τους εκπαιδευτικούς» (Βαλάσση - Αδάμ, 2010).

Συνεπώς, μπορεί η σχολική βία να έχει τις ρίζες της στην οικογενειακή κατάσταση των μαθητών/τριών και σε κοινωνικο-οικονομικούς και πολιτισμικούς παράγοντες, αλλά η συχνότητα και ο βαθμός έντασης βίαιων συμπεριφορών εξαρτάται από την υπάρχουσα κατάσταση στο σχολείο. Η βίαιη συμπεριφορά χρειάζεται να ερμηνεύεται, να κατανοείται και να αντιμετωπίζεται μέσα στο κοινωνικό περιβάλλον στο οποίο εκδηλώνεται (Πρεπουτσίδου, 1998). Τα περιστατικά σχολικής βίας χρειάζεται λοιπόν να ερμηνεύονται, να κατανοούνται και να αντιμετωπίζονται κατ' αρχάς μέσα στη σχολική μονάδα.

Για την αντιμετώπιση της σχολικής βίας η συμβολή των εκπαιδευτικών του σχολείου είναι ουσιαστική, ωστόσο οι εκπαιδευτικοί δεν εργάζονται απομονωμένα, η ηγεσία του σχολείου έχει ζωτική σημασία (Osher et al, 2004). Ο διευθυντής του σχολείου ως θεσμικός ηγέτης είναι το πρόσωπο – κλειδί για την απρόσκοπτη λειτουργία του σχολείου (Morrison et al., 2004). Η δημοκρατική διοίκηση (Debarbieux, 2003) και η συμμετοχική διοίκηση του σχολείου (Somech & Orlatka, 2009) αποτελούν ισχυρούς παράγοντες περιορισμού της σχολικής βίας.

Την αντιμετώπιση της σχολικής βίας θα πρέπει, λοιπόν, να την επωμίζεται ο εκπαιδευτικός (Πανούσης, 1995· Γαλανάκη & Βογιατζόγλου, 2007) και η διεύθυνση του σχολείου δημιουργώντας κλίμα συνεργασίας και φιλικότητας στο σχολείο και κινητοποιώντας τους εκπαιδευτικούς (Dimakos & Kaouri, 2012).

Από τα παραπάνω, φαίνεται ότι στην αντιμετώπιση της σχολικής βίας ο διευθυντής/τρια της σχολικής μονάδας έχει αποφασιστική, αν όχι καθοριστική, συμβολή. Ωστόσο, οι απόψεις και οι αντιλήψεις τους, καθώς και οι τρόποι με τους οποίους οι διευθυντές/τριες προσπαθούν να αντιμετωπίσουν τα περιστατικά βίας στο σχολείο τους δεν έχουν μελετηθεί, ή έχουν μελετηθεί ελάχιστα.

4. Η έρευνα

Τα δεδομένα και στοιχεία που χρησιμοποιούνται στο άρθρο αυτό,

αποτελούν μέρος ευρύτερης μελέτης¹ για τη διερεύνηση των απόψεων και των γνώσεων όσον αφορά τη σχολική βία, των διευθυντών και των προϊσταμένων² των σχολείων πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης της Περιφέρειας Δυτικής Ελλάδας. Η ερευνητική μέθοδος που εφαρμόστηκε είναι η περιγραφική έρευνα επισκόπησης. Γενικά, οι περιγραφικές έρευνες δίνουν έμφαση στην περιγραφή των ειδικών χαρακτηριστικών τα οποία έχουν συγκεκριμένες περιστάσεις (Φίλιας, 2000, σελ. 31). Προσθέτουμε ότι η μέθοδος της επισκόπησης χρησιμοποιείται πολύ συχνά στην εκπαιδευτική έρευνα (Verma & Mallick 2004, σελ. 165). Ειδικότερα, οι μελέτες αυτού του τύπου εξετάζουν άτομα, ομάδες, θεσμούς και διάφορα στοιχεία προκειμένου να περιγράψουν, να συγκρίνουν, να αντιπαραβάλουν, να κατηγοριοποιήσουν, να αναλύσουν και να ερμηνεύσουν τα πρόσωπα και τα γεγονότα που συγκροτούν το πεδίο της έρευνας (Cohen, Manion & Morrison, 2008, σελ. 289).

Ο λειτουργικός ορισμός της βίας που χρησιμοποιήθηκε είναι ο ακόλουθος:

Ως σχολική βία ορίζεται η επιθετική συμπεριφορά που εμφανίζεται στο σχολικό περιβάλλον και αποτελεί εσκεμμένη, απρόκλητη και επαναλαμβανόμενη επιβολή της βούλησης ενός μέλους της εκπαιδευτικής κοινότητας (μαθητές, εκπαιδευτικοί, διοίκηση του σχολείου, γονείς) σε κάποιο άλλο με σκοπό την πρόκληση σωματικού ή/και ψυχικού πόνου.

Η μελέτη πραγματοποιήθηκε σε δύο φάσεις. Στην πρώτη φάση χρησιμοποιήθηκε ηλεκτρονικό ερωτηματολόγιο που απευθυνόταν στους διευθυντές και προϊσταμένους δημοτικών σχολείων, γυμνασίων και λυκείων. Το μοναδικό ερώτημα του ερωτηματολογίου ήταν: «Έχετε παρατηρήσει φαινόμενα σχολικής βίας στη σχολική σας μονάδα, κατά τη διάρκεια της προηγούμενης ή/και της φετινής σχολικής χρονιάς;», με δυνατότητα θετικής ή αρνητικής απάντησης.

Το ηλεκτρονικό ερωτηματολόγιο στάλθηκε από την Περιφερειακή Διεύθυνση Εκπαίδευσης Δυτικής Ελλάδας τον Δεκέμβριο του 2012 σε όλους τους διευθυντές/τριες, προϊσταμένους/ες των δημοτικών σχολείων, γυμνασίων και λυκείων της Περιφέρειας Δυτικής Ελλάδας, συνολικά σε 666 σχολεία. Η συλλογή των ερωτηματολογίων ολοκληρώθηκε τον Ιανουάριο του 2013.

Από τους ερωτώμενους απάντησαν 509 διευθυντές/τριες και

προϊστάμενοι/ες. Ειδικότερα, από τις 410 σχολικές μονάδες της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης απάντησαν στο ερώτημα που θέσαμε 300 ερωτώμενοι (73,2%), ενώ από τις 256 σχολικές μονάδες της δευτεροβάθμιας απάντησαν 209 (81,6%). Από το σύνολο των απαντήσεων οι 266 ήταν θετικές (137 από την πρωτοβάθμια εκπαίδευση και 129 από τη δευτεροβάθμια).

Στη δεύτερη φάση χρησιμοποιήθηκε επίσης ηλεκτρονικό ερωτηματολόγιο με ερωτήσεις για τις απόψεις και τις γνώσεις σχετικά με το πρόβλημα της σχολικής βίας των προϊσταμένων και διευθυντών/ντριών, οι οποίοι κατά την πρώτη φάση της έρευνας είχαν δηλώσει ότι παρατήρησαν φαινόμενα βίας στη σχολική τους μονάδα, καθώς και για τους τρόπους που θεωρούν κατάλληλους για την αντιμετώπισή της.

Τα ηλεκτρονικά ερωτηματολόγια απεστάλησαν στους ερωτώμενους τον Φεβρουάριο και η συλλογή τους έγινε έως τις αρχές Μαρτίου 2013, με τρόπο που να διασφαλίζεται η ανωνυμία των ερωτώμενων.

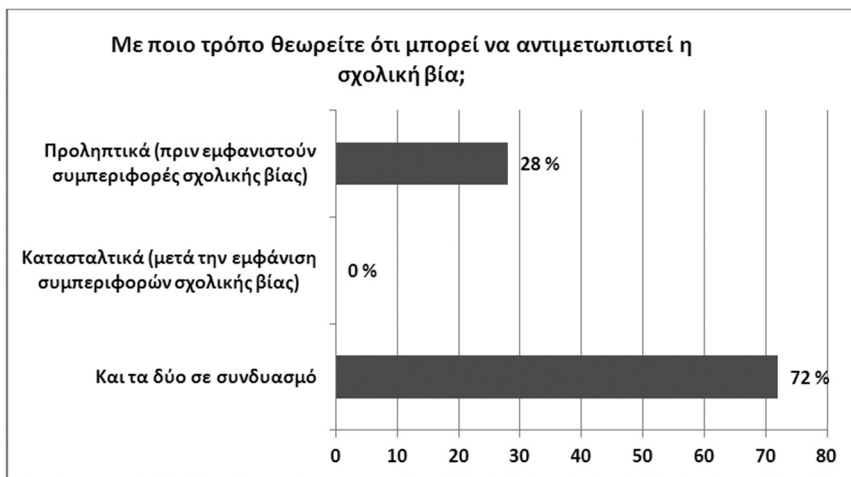
Από τους 266 ερωτώμενους απάντησαν οι 162 (το 60,9% του πληθυσμού της δεύτερης φάσης), από τους οποίους 75 της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (το 54,7%) και 87 της δευτεροβάθμιας (το 67,4%), δηλαδή σύνολο 162, που αποτελούν και το τελικό δείγμα της έρευνας. Η στατιστική επεξεργασία των δεδομένων έγινε με το στατιστικό πακέτο SPSS.

5. Ανάλυση δεδομένων και συζήτηση

Στη συνέχεια παρουσιάζονται οι απόψεις διευθυντών/ντριών και προϊσταμένων δημοτικών σχολείων, γυμνασίων και λυκείων της Περιφερειακής Διεύθυνσης Δυτικής Ελλάδας σχετικά με τους τρόπους που θεωρούν ότι πρέπει να χρησιμοποιεί η σχολική μονάδα για να αντιμετωπίζει το φαινόμενο της σχολικής βίας.

Γράφημα 1

Απόψεις των διευθυντών/ντριών/προϊσταμένων πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης για τους τρόπους αντιμετώπισης της σχολικής βίας στη σχολική μονάδα

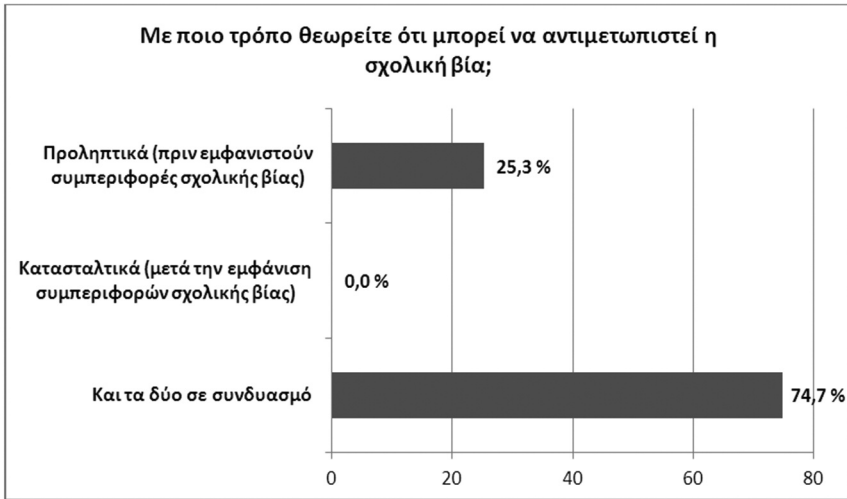

$n=75$

Όπως προκύπτει από τις απόψεις του δείγματος των διευθυντών/ντριών και προϊσταμένων των δημοτικών σχολείων, ο ενδεδειγμένος τρόπος αντιμετώπισης της σχολικής βίας υποστηρίζεται ότι είναι είτε αποκλειστικά η πρόληψή της (28%), είτε ο συνδυασμός πρόληψης με την καταστολή (72%). Κανένας ερωτώμενος δεν έχει την άποψη ότι αρκεί η καταστολή μετά την εμφάνιση συμπεριφορών σχολικής βίας.

Γράφημα 2

Απόψεις των διευθυντών/ντριών δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης του δείγματος για τους τρόπους αντιμετώπισης της σχολικής βίας στη σχολική μονάδα

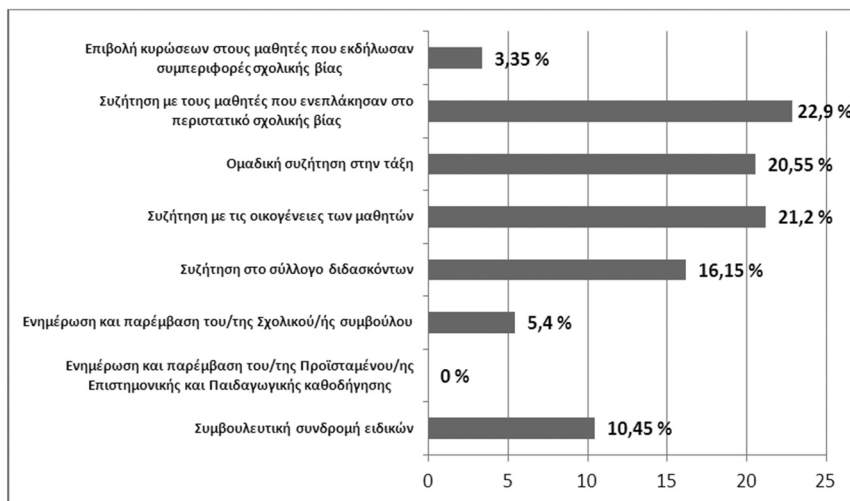

$n=87$

Τις ίδιες απόψεις έχουν και οι διευθυντές/ντριες γυμνασίων και λυκείων του δείγματος δίνοντας σε μεγαλύτερο ποσοστό έμφαση στον συνδυασμό προληπτικών και κατασταλτικών τρόπων αντιμετώπισης της σχολικής βίας.

Γράφημα 3

Απόψεις των διευθυντών/ντριών/προϊσταμένων πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης του δείγματος για τους αποτελεσματικούς τρόπους διαχείρισης της σχολικής βίας (έως τρεις επιλογές)

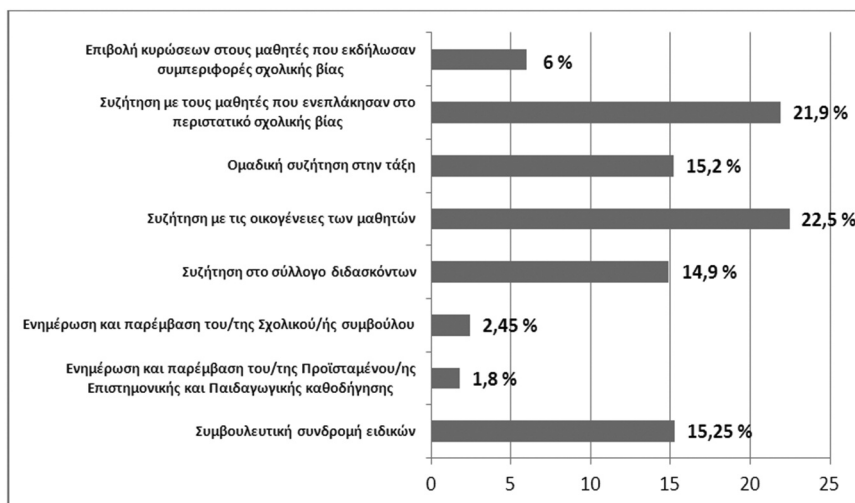
Σύμφωνα με τις απόψεις των ερωτώμενων από την πρωτοβάθμια εκπαίδευση, ο αποτελεσματικότερος τρόπος διαχείρισης περιστατικών σχολικής βίας είναι η συζήτηση με τους μαθητές που πήραν μέρος στα περιστατικά αυτά (22,9% του συνόλου των επιλογών), η συζήτηση με τις οικογένειες των μαθητών (το 21,2% του συνόλου των επιλογών) και η ομαδική συζήτηση στην τάξη (το 20,5% του συνόλου των επιλογών). Φαίνεται ότι οι ερωτώμενοι πιστεύουν στην αποτελεσματικότητα της συζήτησης με τους εμπλεκόμενους μαθητές και με τις οικογένειές τους, καθώς και της ενημέρωσης των μαθητών στις σχολικές τάξεις. Μόνο μία στις έξι από τις επιλογές των ερωτώμενων αναφέρεται στην αποτελεσματικότητα της συζήτησης στον σύλλογο διδασκόντων.

Είναι ενδιαφέρον να επισημάνουμε ότι μόνο μία στις δέκα επιλογές των ερωτώμενων αναφέρεται στη συμβουλευτική συνδρομή ειδικών και ακόμη λιγότερες στην παρέμβαση σχολικών συμβούλων.

Είναι, επίσης, σαφές ότι η επιβολή κυρώσεων στους μαθητές που εκδηλώνουν συμπεριφορές σχολικής βίας δεν θεωρείται αποτελεσματική (μόλις το 3,35% των επιλογών). Κανείς ερωτώμενος δεν θεωρεί αποτελεσματική την παρέμβαση του Προϊσταμένου Επιστημονικής και Παιδαγωγικής Καθοδήγησης.

Γράφημα 4

Απόψεις των διευθυντών/ντριών δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης του δείγματος για τους αποτελεσματικούς τρόπους διαχείρισης της σχολικής βίας (έως τρεις επιλογές)

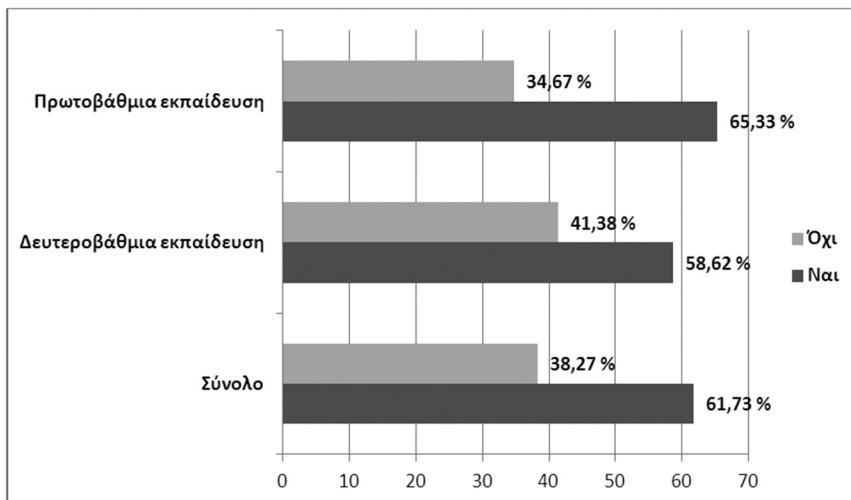
Οι ερωτώμενοι από τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση θεωρούν αποτελεσματική τη συζήτηση με τις οικογένειες των μαθητών (22,5% του συνόλου των επιλογών), καθώς και τη συζήτηση με τους μαθητές που ενεπλάκησαν σε περιστατικά σχολικής βίας (21,9% των επιλογών). Τα ποσοστά αυτά είναι περίπου τα ίδια με τις επιλογές των ερωτώμενων από την πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Ακολουθούν οι επιλογές για ομαδική συζήτηση στην τάξη (15,2% του συνόλου των επιλογών), ποσοστό αρκετά μικρότερο από το αντίστοιχο των ερωτώμενων από την πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Η συζήτηση στον σύλλογο διδασκόντων θεω-

ρείται αποτελεσματική μόλις από τον έναν στους επτά ερωτώμενους από τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Το 15,25% των επιλογών αναφέρεται στη συμβουλευτική συνδρομή ειδικών, ενώ ελάχιστες αναφέρονται στην παρέμβαση του σχολικού συμβούλου ή του Προϊσταμένου Επιστημονικής και Παιδαγωγικής Καθοδήγησης.

Σημειώνουμε ότι η επιλογή “επιβολή κυρώσεων στους μαθητές που εκδήλωσαν συμπεριφορές σχολικής βίας” στους ερωτώμενους της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης σχεδόν διπλασιάζεται σε σύγκριση με το αντίστοιχο ποσοστό στους ερωτώμενους της πρωτοβάθμιας (6% έναντι 3,35% του συνόλου των επιλογών).

Γράφημα 5

Γνώση από τους διευθυντές/ντριες/προϊστάμενους/μενες του δείγματος ενός τουλάχιστον τρόπου αντιμετώπισης της σχολικής βίας από το ίδιο το σχολείο

Η πλειονότητα των ερωτώμενων —πλέον των έξι στους δέκα— δήλωσαν ότι γνωρίζουν έναν τουλάχιστον τρόπο αντιμετώπισης της σχολικής βίας από το ίδιο το σχολείο. Περιέργως, αρκετοί ερωτώμενοι (συνολικά το 38,27% του συνολικού δείγματος), ενώ γενικά δε

φαίνεται να επιζητούν τη συμβουλευτική συνδρομή ειδικού και, σε ακόμη μεγαλύτερο βαθμό, δε θεωρούν αποτελεσματική την παρέμβαση του σχολικού συμβούλου ή του Προϊσταμένου Επιστημονικής και Παιδαγωγικής Καθοδήγησης, ωστόσο δηλώνουν ότι δεν έχουν γνώση ούτε καν ενός τρόπου αντιμετώπισης της σχολικής βίας από το ίδιο το σχολείο. Ειδικότερα, ένας στους τρεις ερωτώμενους από την πρωτοβάθμια εκπαίδευση και τέσσερις στους δέκα ερωτώμενους από τη δευτεροβάθμια δήλωσαν ότι δεν γνωρίζουν τρόπους αντιμετώπισης της σχολικής βίας από το ίδιο το σχολείο.

Επισημαίνουμε ότι οι ερωτώμενοι από την πρωτοβάθμια εκπαίδευση δηλώνουν σε μεγαλύτερο ποσοστό ότι γνωρίζουν τουλάχιστον έναν τρόπο για την αντιμετώπιση της σχολικής βίας από το ίδιο το σχολείο σε σύγκριση με τους ερωτώμενους από τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Φαίνεται ότι, ενώ οι ερωτώμενοι θεωρούν ότι η αποτελεσματική αντιμετώπιση του φαινομένου γίνεται κατά κύριο λόγο μέσα στο σχολείο με ευθύνη δική τους και των εκπαιδευτικών (συζήτηση των εκπαιδευτικών με τους μαθητές και τις οικογένειές τους και συζήτηση μεταξύ των εκπαιδευτικών στον σύλλογο διδασκόντων), ένα σημαντικό μέρος τους θεωρεί ότι δεν έχει τις αναγκαίες γνώσεις για να αναλάβει αυτή την ευθύνη.

Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Όπως αναφέραμε οι παράγοντες που συνδέονται με τη βία στο σχολείο είναι κοινωνικοί, οικογενειακοί και ενδοσχολικοί. Επίσης, διακρινίσαμε ότι οι ενδοσχολικοί παράγοντες που υποθάλπουν το φαινόμενο της σχολικής βίας διακρίνονται σε αυτούς που οφείλονται σε τοπικές ιδιαιτερότητες και προβλήματα, καθώς και στις πολιτικές των εκπαιδευτικών αρχών και σε αυτούς που οφείλονται στη λειτουργία του ίδιου του σχολείου.

Είναι σαφές ότι τα δομικά και τα λειτουργικά χαρακτηριστικά των σχολικών μονάδων συνδέονται με τη βία στο σχολείο. Το ζητούμενο είναι σε ποιο βαθμό, πώς και με ποιες προϋποθέσεις μπορεί η διεύθυνση του σχολείου να αντιμετωπίσει το φαινόμενο αυτό.

Από τη διεθνή και την ελληνική βιβλιογραφία προκύπτει ότι ο ρόλος και οι απόψεις του διευθυντή μιας σχολικής μονάδας είναι πολύ σημαντικοί παράγοντες στην πρόληψη και την αντιμετώπιση της σχολικής βίας.

Τα ερευνητικά δεδομένα που παρουσιάσαμε δείχνουν ότι η πλειονότητα των διευθυντών/ντριών τόσο της πρωτοβάθμιας όσο και της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης θεωρούν ότι για την αντιμετώπιση της σχολικής βίας απαιτείται συνδυασμός προληπτικών και κατασταλτικών μέτρων. Επίσης, ένα σημαντικό ποσοστό τους θεωρεί ότι αρκεί να ληφθούν προληπτικά μέτρα. Κανείς δεν έχει την άποψη ότι η σχολική βία μπορεί να αντιμετωπιστεί μόνο κατασταλτικά.

Στη συνέχεια εξετάστηκαν οι απόψεις του δείγματος για την αποτελεσματική διαχείριση περιστατικών σχολικής βίας. Οι ερωτώμενοι τόσο της πρωτοβάθμιας όσο και της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης θεωρούν ως αποτελεσματική τη συζήτηση αφενός με τους ίδιους τους μαθητές (τους εμπλεκόμενους σε περιστατικά βίας και ομαδικά στην τάξη) και αφετέρου με τους διδάσκοντες (στον σύλλογο διδασκόντων) αν και σε μικρότερα ποσοστά. Ιδιαίτερη σημασία έχει η άποψή τους ότι για την αποτελεσματική διαχείριση της σχολικής βίας απαιτείται η συζήτηση με τις οικογένειες των μαθητών. Εντύπωση προκαλεί η «δυσπιστία» τους απέναντι στα στελέχη της εκπαίδευσης (σχολικούς συμβούλους και προϊσταμένους επιστημονικής και παιδαγωγικής καθοδήγησης) και το σχετικά μικρό ποσοστό που θεωρεί ότι για την αποτελεσματική διαχείριση των περιστατικών σχολικής βίας απαιτείται η συμβουλευτική συνδρομή ειδικών. Είτε θεωρούν ότι ουσιαστικά δεν υπάρχει αυτή η δυνατότητα, είτε για κάποιους λόγους δεν έχουν θετική γνώμη για τη συμβολή των ειδικών. Και στις δύο περιπτώσεις χρειάζεται μεγαλύτερη διερεύνηση του θέματος αυτού.

Μόνο ένα πολύ μικρό ποσοστό των ερωτώμενων θεωρεί αποτελεσματικό τρόπο διαχείρισης την επιβολή κυρώσεων στους μαθητές που εκδήλωσαν συμπεριφορές σχολικής βίας (τους θύτες). Σημειώνουμε ότι οι διευθυντές/ντριες της δευτεροβάθμιας θεωρούν σε μεγαλύτερα ποσοστά ότι είναι αποτελεσματική η επιβολή κυρώσεων στους θύτες, καθώς και η συμβουλευτική συνδρομή ειδικών σε σύγκριση με τους ερωτώμενους από την πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Αυτή η σχετικά μικρή διαφοροποίηση, ωστόσο, δεν αλλάζει τη γενική εικόνα. Η πλειονότητα των επιλογών τους δείχνει ότι θεωρούν κατ' αρχάς αποτελεσματικό τρόπο διαχείρισης της σχολικής βίας τη συζήτηση με τους μαθητές, με τις οικογένειές τους και με τους διδάσκοντες. Διαφαίνεται λοιπόν ότι οι ερωτώμενοι έχουν υιοθετή-

σει έναν αρκετά δημοκρατικό τρόπο διοίκησης, που, όπως επισημάναμε, αποτελεί ισχυρό παράγοντα περιορισμού της σχολικής βίας.

Φαίνεται όμως ότι τα πράγματα δεν είναι τόσο απλά, δεδομένου ότι η συζήτηση είναι μια διαδικασία για την αποτελεσματική διαχείριση της σχολικής βίας που θα πρέπει να καταλήξει σε κάποιες αποφάσεις και σε κάποιες ενέργειες της σχολικής διεύθυνσης. Στο ζήτημα αυτό σχεδόν οι τέσσερις στους δέκα ερωτώμενους δήλωσαν ότι δεν γνωρίζουν τρόπους αντιμετώπισης της σχολικής βίας από το ίδιο το σχολείο. Είναι σαφές ότι, παρόλο που η πλειονότητα θεωρεί ότι γνωρίζει τρόπους αντιμετώπισης της σχολικής βίας από το ίδιο το σχολείο, από ένα σημαντικό ποσοστό των ερωτώμενων λείπει η γνώση συγκεκριμένων σχολικών στρατηγικών και καλών πρακτικών για την αντιμετώπιση της σχολικής βίας. Συνεπώς, είναι απαραίτητη η υιοθέτηση διαδικασιών μέσω των οποίων θα επιτευχθεί η ανταλλαγή καλών πρακτικών στον τομέα αυτό, καθώς και η επεξεργασία κατάλληλων στρατηγικών.

Σε κάθε περίπτωση η πρόληψη και η αντιμετώπιση της σχολικής βίας πρέπει να αποτελεί μέρος του καθημερινού εκπαιδευτικού έργου των διδασκόντων και να εντάσσεται στη λειτουργία του σχολείου (Somech & Oplatka, 2009). Χρειάζεται λοιπόν, η ενίσχυση του παιδαγωγικού ρόλου των εκπαιδευτικών και η καθιέρωση τακτικών συνεδριάσεων των συλλόγων διδασκόντων για την αποτύπωση προβλημάτων, τη συζήτηση μέτρων πρόληψης και στρατηγικών αντιμετώπισης βίαιων περιστατικών στο σχολείο, μέσω της συνεργασίας μεταξύ των εκπαιδευτικών και της υιοθέτησης κοινών πρακτικών που εκτιμώνται ως πλέον αποτελεσματικές (Μόσχος, 2010). Οποσδήποτε, απαιτείται η ύπαρξη καλά εκπαιδευμένων και επιμορφωμένων εκπαιδευτικών οι οποίοι δεν θα εφαρμόζουν τυφλά προγράμματα πρόληψης της βίας που τα σχεδιάζουν και τα διαχειρίζονται άλλοι, αλλά οι οποίοι είναι, πάνω απ' όλα, ειδικοί στην εκπαίδευση και αναγνωρίζουν τη σπουδαιότητα της ενεργητικής συμμετοχής τους στην πρόληψη και αντιμετώπιση επιθετικών συμπεριφορών (Royer, 2003). Προς αυτήν την κατεύθυνση η δημοκρατική και συμμετοχική σχολική διοίκηση έχει καθοριστική σημασία.

¹ Η μελέτη έχει αποσταλεί στο Υπουργείο Παιδείας και έχει προταθεί η δημοσίευσή της.

² Οι προϊστάμενοι τοποθετούνται σε μονοθέσια, διθέσια και τριθέσια δημοτικά σχολεία.

Abstract

Violent behaviour requires interpretation, understanding and dealing within to the framework of the social environment in which it manifests itself. School violence is a phenomenon the causes of which are usually attributed to the pupil's family circumstances as well as to socio-economic and cultural factors, however the existing situation in the school unit influences the frequency and degree of intensity of the cases.

The leadership of the school unit plays a vital role in the prevention and handling of the phenomenon since both the democratic and the participatory administration of the school constitute powerful factors in the restriction of school violence. The head teacher, as institutional leader, is a key individual for the smooth running of the school, consequently his views on ways of handling the phenomenon of school violence have a highly charged importance.

In the article, the views of primary and secondary school principals in the region of Western Greece are examined concerning the ways they consider to be effective for the school unit itself to deal with school violence and bullying.

It is concluded that despite the fact that the majority of principals agree that the phenomenon of school violence needs to be dealt with using democratic processes and dialogue amongst the members of the school community and indeed without the intervention of specialists or education officials, a part of them still claim to be ignorant of specific ways of dealing with the phenomenon.

Key words: School violence, bullying, principal

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αρτινοπούλου, Β. (2001). *Βία στο σχολείο. Έρευνες και πολιτικές στην Ευρώπη*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Βαλάσση – Αδάμ, Ε. (2010). *Βία στα σχολεία της Αθήνας. Στο Ομαδική βία και επιθετικότητα στα σχολεία*. Αθήνα: Εθνική Επιτροπή Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Ειδική Επιτροπή Μελέτης των Ομάδων Ενδοσχολικής Βίας. Νομική Βιβλιοθήκη σελ.99-110.
- Βεργίδης, Δ. (2012). Η επιμόρφωση των εκπαιδευτικών στην Ελλάδα ως διάσταση της εκπαιδευτικής πολιτικής. *Επιστήμη και Κοινωνία*. τ. 29, 97-126.

- Γαλανάκη, Ε., Βογιατζόγλου, Π. (2007). Εκφοβισμός / θυματοποίηση στο σχολικό πλαίσιο και μοναξιά. *Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, Ατραπός τ. 44, 7-24.
- Γιωτοπούλου – Μαραγκοπούλου, Α. (2010). Προλογικές σκέψεις στο *Ομαδική βία και επιθετικότητα στα σχολεία*. Αθήνα: Εθνική Επιτροπή Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Ειδική Επιτροπή Μελέτης των Ομάδων Ενδοσχολικής Βίας. Νομική Βιβλιοθήκη, σελ. 15-21.
- Γλαρέντζου, Ε., Καραγιάννη, Α., Κοταλακίδης Γ, Τζελφέ – Ανέστη, Σ., Χαραμής, Π. (ΟΛΜΕ) (2010). Σχολικές ομάδες κακοποίησης μαθητών / μαθητριών – ενδείξεις μιας ανιχνευτικής ερευνητικής προσέγγισης. *Ομαδική βία και επιθετικότητα στα σχολεία*. Αθήνα: Εθνική Επιτροπή Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Ειδική Επιτροπή Μελέτης των Ομάδων Ενδοσχολικής Βίας. Νομική Βιβλιοθήκη, σελ. 35-97.
- Γκότοβος, Α. (1996). *Καταλήψεις: Ανορθόδοξες μορφές μαθητικής διαμαρτυρίας*. Παιδαγωγική σειρά, Αθήνα: Gutenberg.
- Cohen L., Manion L. & Morrison K. (2008). Μεθοδολογία εκπαιδευτικής έρευνας, Αθήνα: Μεταίχιμο, Νέα συμπληρωμένη και αναθεωρημένη έκδοση.
- Debarbieux, E. (2003). School Violence and globalization. *Journal of Educational Administration*, Vol. 41,6, 582-602.
- Dimakos, I. & Kaouri, Ch. (2012). *Student's self perceptions of bullying and victimization in Greek schools*, International Conference Proceedings, Nicosia: Unesco chair in Gender Equality and Women's Empowerment. University of Cyprus.
- Freire, P. & Shor, I. (2011). *Απελευθερωτική παιδαγωγική. Διάλογοι για τη μετασχηματιστική εκπαίδευση*, Αθήνα: Μεταίχιμο.
- Giddens, A. (2002). *Κοινωνιολογία (Μετάφραση και επιμέλεια Δ. Γ. Τσαούσης)*, Αθήνα: Gutenberg.
- Hughes, M. & Kroehler, J.C. (2007). *Κοινωνιολογία. Οι βασικές έννοιες (Εισαγωγή και επιστημονική επιμέλεια Θ. Ιωσηφίδης)*, Αθήνα: Κριτική.
- Κυρίδης, Γ.Α. (1999). *Η πειθαρχία στο σχολείο. Θεωρία και έρευνα*. Αθήνα: Gutenberg. Παιδαγωγική σειρά.
- Μαυρογιώργος, Γ. (1995). Ασκήσεις για την άσκηση βίας στο σχολείο *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τ. 84, 76-78.
- Μόσχος, Γ. (2010). Συμπερασματικές σκέψεις και προτάσεις. Στο *Ομαδική βία και επιθετικότητα στα σχολεία*. Αθήνα: Εθνική Επιτροπή Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Ειδική Επιτροπή Μελέτης των Ομάδων Ενδοσχολικής Βίας. Νομική Βιβλιοθήκη σελ.325-347.
- Morrison, Gale M., Peterson, R., O' Farrell, S. & Redding, M. (2004). Using Office Referral Records in School Research: Possibilities and Limitations. (Ed.: Furlong Michael, Morrison Gale, Skiba Russell, Cornell Dewey). *Issues in school violence research*. New York The Haworth Press, Inc (Co-published simultaneously as *Journal of School Violence*, Vol. 3, 2/3, 39-61.

- Osher, D., Van Acker, R., Morrison, Gale M., Gable, R., Dwyer, K. & Quinn, M. (2004). Warning Signs of Problems in Schools: Ecological Perspectives and Effective Practices for Combating School Aggression for Combating School Aggression and Violence. (Ed.: Furlong Michael, Morrison Gale, Skiba Russell, Cornell Dewey). *Issues in school violence research*. New York The Haworth Press, Inc (Co-published simultaneously as *Journal of School Violence*, Vol. 3, 2/3, 13-37.
- Παιδαγωγικό Ινστιτούτο (2008). Εκπαίδευση και ποιότητα στο ελληνικό σχολείο: Γενικά ερευνητικά δεδομένα και πρώτες διαπιστώσεις. Αθήνα: ΥΠΕΠΘ-Παιδαγωγικό Ινστιτούτο.
- Παιδαγωγικό Ινστιτούτο (2010). Μελέτη διερεύνησης επιμορφωτικών αναγκών. Ομάδα πληθυσμού έρευνας: Εκπαιδευτικοί, μέρος 1: Αθήνα: Παιδαγωγικό Ινστιτούτο.
- Πανούσης, Γ. (1995). Η βία στα σχολεία: Double Face. *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τ. 84, 79-81.
- Πρεπουτσίδου, Γ-Μ. (1998). Μία πρόταση αντιμετώπισης της βίας στο σχολικό χώρο: Οικοσυστημική προσέγγιση. *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τ. 99, 32-37.
- Royer, E., (2003). What Galileo knew: School violence, research, effective practices and teacher training. *Journal of Educational Administration*. Vol. 41 iss: 6, 640-649. Retrieved on 12 November 2012. To link to this article: <http://dx.doi.org/10.1108/09578230310504634>
- Σαλπυστής, Σ. (2008). Η σχολική βία ως ομαδικό φαινόμενο. *Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, Ατραπός τ. 46, 33-52.
- Σπινέλλη, Κ. (2010). Εισαγωγικές παρατηρήσεις. Στο *Ομαδική βία και επιθετικότητα στα σχολεία*. Αθήνα: Εθνική Επιτροπή Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Ειδική Επιτροπή Μελέτης των Ομάδων ενδοσχολικής βίας. Νομική Βιβλιοθήκη σελ.23-31.
- Σύγχρονη Εκπαίδευση* (1994). Η βία στο σχολικό χώρο [Βία και τιμωρίες στο σχολείο] Φαινόμενα μορφές αίτια διέξοδοι. *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τ. 76, 5-9.
- Somech, A. & Oplatka, I. (2009). Coping with school violence through the lens of teachers role breadth: The impact of participative management and job autonomy. *Education Administration Quarterly*. Vol. 45,3, 424-449.
- Τσιάντης Ι. & Ασημόπουλος Χ. (2010). Ενδοσχολική βία και εκφοβισμός στο δημοτικό σχολείο: Το διακρατικό πρόγραμμα ΔΑΦΝΗ της ΕΨΥΠΕ. Στο *Ομαδική βία και επιθετικότητα στα σχολεία*. Αθήνα. Εθνική Επιτροπή Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Ειδική Επιτροπή Μελέτης των Ομάδων Ενδοσχολικής Βίας. Νομική Βιβλιοθήκη, σελ. 111-128.
- Υφαντή, Α. & Καραντζής, Ι. (2007). Διερευνώντας τις αντιλήψεις των εκπαιδευτικών για τη δια βίου μάθηση σε σχολεία της Ελλάδας. *Επιστήμες της Αγωγής*, τ.1, σελ. 23-35.
- Verma G. & Mallick (2004). *Εκπαιδευτική έρευνα. Θεωρητικές προσεγγίσεις*

και τεχνικές, επιμέλεια Α. Παπασταμάτης, Αθήνα: τυπωθήτω, Γιώργος Δαρδανός.

Φίλιας Β. (εποπτεία) (2000). *Εισαγωγή στη μεθοδολογία και τις τεχνικές των κοινωνικών επιστημών*, Αθήνα: Gutenberg, δεύτερη συμπληρωμένη έκδοση.